

Abraham Serfaty, Mikhaël Elbaz, *L'insoumis, Juifs, Marocains et rebelles*, Desclée de Brouwer, Paris, 2001, 293 pp., glossaire, bibliographie.

הגליתי את עצמי מרצון ממרוקו שאתה גורשת ממנה. שנינו באים מיהדות בת אלפיים. אתה מייצגה המפורסם ביותר בפני. חוש ההקרבה שלך, מחויבותך ואהבתך למולדת מביאים כבוד ליהדות, השוויה עדיין בנדודים. בבדידותי נהפכתי לאנתרופולוג; אני מרגיש זר למה שהיה מוכר לי [...] אני חוזר לביתי בלי למצוא את הפנים המוכרות. שם נשאר זיכרונות האבנים, המדרגות, הקברים, שאריות שפת האם. כולם הלכו. אתה חולם לחזור לשם עם הקרובים, להיות אזרח. ליטפנו אוטופיות, אשר התגלו כאידיאולוגיות טוטליטריות ולא כסיבות לתקווה. העולם של אתמול אבד לעד; אתה נשארת מצולק, אבל נאמן למשיחיות עתידית, גם אם היא איננה ניתנת להגשמה. אנחנו הולכים בעקבות דרכי המעבר המובילות אל בית אבותינו (עמ' 68).

במלים אלה פותח מיכאל אלבו את שיחתו הראשונה עם אברהם צרפתי, ובאחת מוצג לקורא מבחר מוטיבים מרכזיים שמעלה הספר: השבר והמצוקה של הגולה באשר הוא, השבר בין תפוצות יהודי מרוקו בהווה לבין זיכרון עברם המשותף במולדתם המרוקנית, האישיות יוצאת הדופן של אברהם צרפתי והסקרנות המעמיקה והמעורבות האישית של מיכאל אלבו בפרויקט של כתיבת הספר.

הספר הבלתי־נכנעים, יהודים, מרוקנים ומורדים (*L'insoumis, Juifs, Marocains et rebelles*) הוא דיאלוג בין מיכאל אלבו, אנתרופולוג המתמחה בחקר הגירת יהודי מרוקו, לבין אברהם צרפתי, קומוניסט ומתנגד מיתי לדיקטטורה של חסן השני מלך מרוקו. ספרם המשותף מוצג כדיאלוג שצירו המרכזי הוא הביוגרפיה

של אברהם צרפתי.¹ מתוך דיאלוג זה מפליגים המחברים לדיון עשיר במכלול נרחב של נושאים: יחסי דת ומדינה, לאום וזכויות מיעוטים החיים בקרב, האדם המורד והגוף הסובל, הדמוקרטיה במרוקו, הפתרון הציוני לבעיה היהודית, הטרגדיה הישראלית-פלסטינית, קריעת הקהילה היהודית המרוקנית ממולדתה, וקליטת יהודי מרוקו בישראל.

בפתח מאמר ביקורת זה אציג בתמציתיות את המחברים ואת המוטיבים העיקריים המופיעים בספר על רקע ההקשר של הוצאתו לאור. אמשיך בתיאור פרקי הספר כסדרם ואעיר על עניינים מסוימים הנדונים בהם, ואסיים בדיון בכמה שאלות מתודולוגיות ותוכניות העולות מן הספר המרתק הזה.

אברהם צרפתי, יהודי שמוצאו במשפחה ממעמד הביניים הקשורה לשמאל, נולד בקזבלנקה ב-1926. הוא היה ממקימי המפלגה הקומוניסטית המרוקנית, והסאגה של חייו משתלבת ומתמזגת בזו של ארצו ושל מפלגתו. בשנת 1974 נעצר באשמת פגיעה בביטחון המדינה, בגלל העמדה שהביע בעד מתן זכות להגדרה עצמית לתושבי הסהרה (אזור סהרה המערבית, שסופח למרוקו). הוא נכלא למשך שבע-עשרה שנה, ובשנת 1991 גורש לצרפת. בשנת 1999 קיבל צרפתי בחזרה את זכויותיו מידי המלך מוחמד השישי, חודשיים לאחר שירש את כס אביו. הוא שב למרוקו והוא עובד שם כיום כיועץ למשרד הממשלתי לחיפושי נפט.

מיכאל אלבו הוא פרופסור לאנתרופולוגיה באוניברסיטת לאבאל (Laval) בקוויבק שבקנדה. הוא נולד בפאס שבמרוקו (1947), עלה לישראל בשנת 1965 ומאוחר יותר היגר לקנדה. אלבו מרבה לעסוק בעבודתו המחקרית בנושאים הקשורים במיעוטים אתניים ולאומיים: המתח בין יהודים ספרדים ליהודים אשכנזים בישראל ובקנדה, אפליית מיעוטים, זכויות האדם וחברות רבת-תרבותיות. מחקריו הובילו אותו לעסוק במקביל גם באספקטים שונים הנוגעים למזרח התיכון, ולמפנה הפוסטמודרני באנתרופולוגיה. פרופ' אלבו שימש במשך עשר שנים עורך כתב-העת *Anthropologie et Societes*. תחום עניינו העיקרי בשנים האחרונות הוא הנושא: 'התפוצה מחדש (Rediasporization) של יהודי מרוקו בחברה העולמית: סופה של תקופה או המצאה מחדש של זיכרון?'

הדיון המתפתח בין צרפתי לאלבו מעניין במיוחד נוכח דעותיו הנחרצות של צרפתי, הרואה את עצמו כמרוקני יהודי, שאינו מזדהה לא עם הלאומיות הערבית ולא עם הציונות. הוא נאמן לאידיאולוגיה המרקסיסטית, אך אינו מהסס למרוד שוב ושוב במפלגתו כשזו סוטה, לדעתו, מן הדרך. צרפתי מלא נוסטלגיה למרוקו

1 אופן כתיבת הספר, דיאלוג הנסמך על ביוגרפיה של אחד המחברים, הוא ז'אנר מקובל. דמיון מתודולוגי ותוכני מעניין מצוי בספר שיצא לאור באחרונה בישראל, גבולות הרוח – דיאלוג בין סמי מיכאל לרוביק ורוזנטל (מיכאל ורוזנטל 2000).

ולאנדלוסיה הישנות, שקהילות יהודיות, מוסלמיות ונוצריות חיו בהן זו לצד זו בהרמוניה. הוא מגנה בתוקף את הדרך שבה נקרעו לדעתו יהודי מרוקו ממולדתם במזימה משותפת של 'יהודי החצר' המרוקנים רבי ההשפעה והתנועה הציונית, והוא מוחה בחריפות על העוול שנעשה למהגרים אלה, אשר נהפכו לאזרחים מדרגה שנייה בחברה הישראלית. צרפתי רואה את עצמו כאנטי-ציוני מובהק. הוא מגנה את הפשעים שביצעו, לדבריו, הציונות ומדינת ישראל כלפי הפלסטינים וקורא להחליף את מדינת ישראל הנוכחית במדינת כל אזרחיה, שבה יהודים וערבים יוכלו למצוא את מקומם זה בצד זה.

הספר נפרש בשלושה כיוונים עיקריים: ההיסטוריה של מרוקו במאה העשרים, ההיסטוריה של הקהילה היהודית המרוקנית והגירתה לישראל והסכסוך הישראלי-פלסטיני. בזו אחר זו עולות הדמויות שהטביעו את חותמן על מרוקו המודרנית: חסן השני, מְהַדִּי בֶן בְּרֶכָה, דְּרִיס בְּטָרִי, חברי תנועת האַקְטָקְלָאל, והיהודים הקומוניסטים והלאומיים. במקביל מישיר הספר את מבטו לאזורים ולרגעים רגישים בתולדות מדינת ישראל: בעיית הקליטה של המהגרים מארצות האסלאם בכלל ושל יהודי מרוקו בפרט ויחסה של הציונות לפלסטינים.

הדיאלוג בין צרפתי ואלבו הוא רובו של הספר, אך בהקדמה ובפרק הראשון (עמ' 10–65) מוסיף אלבו כעין מאמר סינתזה, הסוקר את ההיסטוריה החברתית של התפוצה היהודית המרוקנית ואת השתלבותה בישראל, והמנתח קווים בדמותו של צרפתי על רקע זרמי הגות ומחשבה שונים, כחומר רקע לדיאלוג שבהמשך.

מעניין לציין, כי בתקופה האחרונה ראו אור במקומות שונים כמה ספרים המתארים את חוויותיהם של עצירים פוליטיים שנכלאו בימי המלך חסן השני. בתקופת שלטונו של מלך זה, ובמיוחד בין אמצע שנות השישים לאמצע שנות השבעים, נשלחו לבתי הכלא במרוקו פעילים פוליטיים רבים. לחצים בינלאומיים של ארגוני זכויות האדם וממשלות הביאו לכך, שבתחילת שנות התשעים החל המלך לשחרר עצירים. ב-62 בפברואר 1991 שוחררו מן הכלא מְלִיכָה אופקיר, בתו של גנרל אופקיר שהנהיג את ההפיכות הכושלות נגד חסן השני בראשית שנות השבעים, וחמשת אחיה ואחיותיה. בחודשים שאחרי-כך שוחררו כשלוש מאות אסירים סהרונים (מאזור סהרה המערבית). באוגוסט שוחרר בּוּבְּכָר דְּרִיֵדִי (Boubakar Douraidi), וב-31 בספטמבר 1991 הוצא אברהם צרפתי מכלאו והועלה למטוס שגירשו לצרפת. זמן קצר אחרי-כך שוחררו מכלא טזממארט עשרים ושמונה אסירים נוספים – שארית הפלטה של עצורי הפיכות הנפל נגד חסן השני ב-1971, ששרדו ולא מתו בכלאם (Perrault 2000: 369–370).

בשנים האחרונות החלו להתפרסם זיכרונותיהם של אחדים מאסירים אלה. מלבד הספר הנדון כאן יצאו לאור ספרן של מְלִיכָה אופקיר ומישל פיטוסי, האסירה

(1999 בצרפתית ו־2001 בעברית), המספר על מעצרו של אופקיר, אחיה ואחיותיה, וספרו של טאהר בן ג'לון, העדרו המסנוור של האור (2001 בצרפתית ו־2002 בעברית), המתאר את מה שעבר על אחד הקצינים הזוטרים שהשתתף בניסיון ההפיכה ב־1971 ונכלא במרתפי הכלא המרוקני בטזממארט עד שחרורו באוקטובר 1991. כל הספרים הללו לא פורסמו בימיו של חסן השני, אלא רק אחרי מותו ואחר עליית בנו לשלטון, ביולי 1999, כמלך מוחמד השישי. נראה שהמלך המרוקני החדש הביא עמו לכס רוח סלחנית, שבאה ככל הנראה לשדר התעלות, גדלות רוח, ופיוס עם כל חלקי העם (Maddy-Weitzman 2001: 35); כעין כריתת ברית בין השליט החדש ובין עמו.

הספרים שהתפרסמו הם אפוא חלק מתהליך שינוי רחב העובר על מרוקו בשנים האחרונות. עם עלייתו לשלטון, פיטר המלך החדש את דְרִיס בְּסָרִי, שר הפנים רב הכוח מתקופת מלכותו של אביו. בספטמבר 1999 הורשה אברהם צרפתי לשוב למרוקו, ובמקביל קיבלה משפחת בן בְּרָכָה (אחד ממתנגדיו הנוודעים ביותר של המלך חסן השני, אשר נרצח בצרפת ב־1965 בפעולה שבה נטלו חלק גם שירותי הביון הצרפתיים והמוסד הישראלי) אישור לחזור למולדתה. כן חזר למולדת בנו של מוחמד בן עבד אל־כְרִים אל־ח'טאבי (Muhammad bin 'Abd al-Karim al-Khattabi), מי שהקים בזמנו (1921–1926) רפובליקה בְּרִבְרִית עצמאית בהרי הריף בצפון מרוקו תוך קריאת תגר על המעצמות הקולוניאליות. חשוב לציין, כי הרי הריף הם אזור רגיש במיוחד עקב המרד הברברי שהתרחש שם בשנת 1959 ודוכא באכזריות בידי חסן השני (שעקב כך גם לא העז לבקר באזור מאז ועד יום מותו (Maddy-Weitzman 2001: 35–36)). פעולתו של המלך החדש, שפתח את שלטונו בסיור ממלכתי באזור הריף, נועדה לשדר מחווה של רצון טוב כלפי האוכלוסייה הֶבְּרִית הגדולה במרוקו. אין ספק, כי מרוקו תחת שלטונו של מוחמד השישי נמצאת בשנים האחרונות בתהליך של שינוי.

הספר פותח, כאמור, בדברים מפרי עטו של מיכאל אלבו, המספקים את ההקשר הכללי לדיאלוגים שבהמשך. אלבו מספר, שנולד בפאס, ושמשפחתו עברה מן המלאח (השכונה היהודית בעיר העתיקה, המדינה) אל העיר החדשה (Ville Nouvelle). הוא מתאר את הפנים המרובות של הדו־קיום היהודי־מוסלמי שחווה בילדותו, עד להגירתם של רוב יהודי מרוקו. העבר המשותף בקהילה היהודית־מרוקנית הוא החיבור הראשוני בין אלבו וצרפתי. נקודה משותפת אחרת ששניהם חולקים בהקשר זה היא הגעגועים הרומנטיים אל ההרמוניה היהודית־מוסלמית־נוצרית, שהתקיימה על־פי השקפתם בתור הזהב באנדלוסיה האַמִּית ונמשכה עד ימי מרוקו של ראשית המאה העשרים. תפישה זו חזקה במיוחד אצל צרפתי, אשר דומה כי הוא מבקש לשעתק דגם אנדלוסי עתיק אל תוך מרוקו המודרנית ללא

התחשבות בנסיבות ההיסטוריות השונות או במעמד הבעייתי של היהודים כד'מה (בני חסות).

עם זאת יש הבדל גדול בין המחברים, ועיקרו בכך שצרפתי לא בחר בדרך של הגירה ממרוקו אלא החליט להישאר ולהילחם על חזונו. צרפתי הוא מורד ולוחם קשה עורף, קומוניסט מרוקני שקרא תגר על הממסד בארצו, ויהודי שביקר בתוקף את היחס של ישראל לפלסטינים ואת יחסה למהגרים היהודים ממרוקו. אלבו אומר, כי ההתנגדות וההקרבה של צרפתי ריגשו אותו במיוחד היות שרק מעטים מאנשי המדינה שעל דמותה לחם ומאנשי קהילתו שאת טובתה ביקש נחלצו להגנתו בשעת הצורך.

אלבו מספר, כי הקשר הראשוני בינו ובין צרפתי היה ביוני 1984. אסיר פוליטי מספר 19559 – אברהם צרפתי, כתב לו מהכלא לאוניברסיטת לאבאל, וביקש שישלח אליו חומר על-אודות היהודים המזרחים. הקשר נמשך, ולאחר שחרורו של צרפתי מן הכלא והגלייתו לצרפת נפגשו השניים. שיאו של הקשר היה סדרת השיחות והמפגשים בשנים 1997–1999, אשר הולידה בסופו של דבר את הספר. צרפתי התלהב מן הפרויקט, והדיאלוג שהתפתח ביניהם הצליב ביוגרפיה, אתנוגרפיה ודיון על נושאים מרכזיים למודרניות ולניסיון של קהילות טראנס-לאומיות. אלבו מספר, שהמפגש עם צרפתי הביא אותו לשאול שאלות על עצמו ועל ההיסטוריה האישית שלו. לדיון ביניהם יש חשיבות מיוחדת, לדעתו, משום שהמחקר על פעילים קומוניסטים יהודים במרוקו (שעמם נמנו בין השאר גם ג'ו לוי [Joe Lévy] ואדמונד אל-מליח [Edmond El Maleh]), כמו גם על ניסיונותיהם של קומוניסטים יהודים בארצות ערביות אחרות לשמש גשר בין יהודים וערבים – לא זכה עד היום לתשומת-הלב הראויה.

נקודה זו היא אחד החידושים שבספר: הוא מעלה למרכז הדיון המחקרי קבוצה שעד היום הושארה בשוליים – הקומוניסטים היהודים הלא-ציונים והאנטי-ציונים בארצות ערב. על רקע זה יש להדגיש, כי מקרהו של צרפתי וחבריו במרוקו אינו חריג. היהודים היו מעורבים באופן פעיל ביותר בהקמת המפלגות הקומוניסטיות בכמה ארצות ערביות. כך היה הדבר, למשל, בעיראק (אטלס 1971: 184; מיכאל ורוזנטל 2000: 138; 6; Beinin 1990) וגם במצרים. ב-1942 קם במצרים הארגון 'איסקרה' (Iskra) ובין מקימיו היו יהודים רבים. ב-1943 נוסדה בארץ זו 'התנועה המצרית לשחרור לאומי' (Egyptian Movement for National Liberation EMNL –), שמייסדה היה אנרי קוריאל (Beinin 1990: 55–58), וב-1945 הקימו היהודים יוסף דרוויש, ריימונד דואק (Raymond Douek) ואחמד סאדק סעד (Ahmed Sadiq Sa'ad) קבוצה מרקסיסטית בלתי-רשמית שנקראה על-שם ביטאונה, 'השחר החדש' (אל-פג'ר אל-ג'י'ד).

אין ספק שהדמות הבולטת בין הקומוניסטים היהודים בארצות ערב היא דמותו של אנרי קוריאל, והדמיון בין סיפורו ובין תולדות חייו של אברהם צרפתי גדול מאוד. שני האישים באו מרקע דומה של משפחה יהודית מבוססת המתייחסת אל מגורשי ספרד; שניהם היו ממיסדי התנועות הקומוניסטיות בארצותיהם; שניהם נעצרו בגלל פעילותם הפוליטית, ושניהם נשלחו לגלות בצרפת (קוריאל הוגלה בשנת 1950, כשנתיים לפני מהפכת 'הקצינים החופשיים'). קוריאל, כצרפתי, קרא להמשך הקיום היהודי במסגרת המדינה והלאום המצריים כדרך חלופית לפתרון הציוני, ואף הוא הוטרד מן הסכסוך הישראלי-פלסטיני הטרגי וחיפש דרכים לפתורנו. שניהם קיבלו השראה מן התנועה הקומוניסטית הצרפתית, שניהם לחמו בקולוניאליזם הצרפתי ושניהם היו לסמלים של דמות היהודי המנודה הפוליטי, ה-Pariah במונחיה של חנה ארנדט (Arendt 1978: 67–69). קוריאל נרצח בצרפת ב-1978, בעודו מעורב מרחוק בהתרחשויות הפוליטיות במצרים ובניסיונות להביא להידברות ישראלית-פלסטינית (קוריאל 1982; Perrault 1987).

דומה כי מעורבותם העמוקה של יהודים במפלגות קומוניסטיות ברחבי העולם היתה גם הדרך שבה ניסו לפתור את בעיית היהודים. קריאת הקומוניזם לאוניברסליות והבלטת המעמד על פני הדת והלאום אפשרו ליהודים להשתלב בחברה שסביבם כשוויים. כפי שאמר סמי מיכאל בשיחתו עם רוביק רוזנטל, האוניברסליזם של הקומוניזם אפשר לו להיות אדם זקוף קומה וראוי לכבוד על-אף יהדותו (מיכאל ורוזנטל 2000: 138). בראייה היסטורית מתברר שתפישה זו לא הוכיחה את עצמה. במקומות רבים קיבלו על עצמן המפלגות הקומוניסטיות בסופו של דבר את השיח הלאומי ונטשו את האידיאל האוניברסליסטי. היהודים חברי מפלגות אלו נקלעו למצב בעייתי, שכן נאמנותם ללאום הלא-יהודי נבחנה ללא הרף בידי הסובבים אותם.

הפרק הראשון של הספר, שכותרתו 'מנוודים, מתעשרים, מורדים – יהודים מרוקנים ומרוקנים יהודים' (Parias, parvenus, rebelles: Juifs marocains et Marocains juifs), נכתב כאמור בידי מיכאל אלבו כמבוא כללי לדיאלוגים שבהמשך. אלבו מאמץ את הטיפולוגיה של חנה ארנדט בדיון על דפוסי ההתנהגות של יהודי התפוצות בעידן המודרני ואת ההבחנה בין היהודי המנודה (Pariah) לבין היהודי המתעשר (Parvenu). ארנדט טענה, כי בנסיבות המודרניות של היהודים בגולה אפשר להבחין בשני דגמים של יהודים שפרצו את גבולות הקהילה היהודית: המתעשרים (Parvenus), אשר העלו את עצמם מעל בני קהילתם בניסיון להצטרף אל חברת הגויים 'המכובדת', וכנגדם המנוודים (Pariahs), שהשתמשו בשכלם ובלבם ודחו מרצון את המתנות המפוקפקות של החברה היהודית והלא-יהודית כאחת. המתעשרים, אף-על-פי שהרגישו עליונות על שאר היהודים, מעולם

לא התקבלו ממש בחברה הלא־יהודית, אלא כחריגים של סטריאוטיפ היהודי הלא־מתורבת מן הגיטו. לעומת זאת 'המנודים המודעים' (Conscious Pariahs), קבוצה קטנה, מיוחדת באופיה ומבודדת הן מהקהילה היהודית והן מקהילת הגויים, דחו את אופציית ההתקבלות החברתית המבוססת על הונאה עצמית והעדיפו חיים של התבדלות מתוך כבוד.

דומה, שארנדט לא רק ניסחה והעלתה על נס את טיפוס המנודה היהודי, אלא גם גילמה אותו בחייה ובמחשבתה כמנודה מודעת, שהיתה מחויבת הן למסורתה היהודית והן למורשתה האירופית ועם זאת ביקרה את שתיהן (Arendt 1978: 18–19). בין הדמויות שמנתה בקבוצת המנודים המודעים היו פראנץ קפקא, היינריך היינה, ברנרד לואר, ואלטר בנימין ואחרים, "אלה שבאמת תרמו ליושרה הרוחנית של עם, שהיו גדולים מספיק לחצות את גבולות הלאומיות ולשזור את חכמתם היהודית לתוך המרקם האירופי הכללי [...] נשמות נועזות אלו, שניסו להפוך את האמנסיפציה למה שבאמת היתה צריכה להיות – קבלה של היהודי כיהודי יותר מאשר רשות לחקות את הגויים או הזדמנות לשחק את המתעשרים" (Arendt 1978: 67–68). לדעתו של מיכאל אלבו, ראוי אברהם צרפתי להימנות עם אנשי הקבוצה הזאת, והבנת דמותו ופעילותו, כמו גם תולדות יהדות מרוקו בתקופה המודרנית, מתאפשרת רק על רקע ההכרה בדפוסי התנהגות אלה.

לאחר קביעת המסגרת הרעיונית לניתוח, מביא אלבו ביוגרפיה תמציתית של אברהם צרפתי. הוא מתעכב על הגורמים שהשפיעו על ראשית דרכו: בית הוריו, התנהגותה של ממשלת וישי שבגדה ברעיונות הרפובליקניים, מלחמת האזרחים בספרד ומלחמת העולם השנייה. צרפתי הצטרף ב־1944 למקימי המפלגה הקומוניסטית במרוקו, ובהתאם לעמדת המפלגה באותן שנים, דגל בלאומיות ובאנטי־קולוניאליזם. בגלל פעילותו הפוליטית הוגלה צרפתי ב־1952, עם אישתו הצעירה ובנם התינוק, בידי המשטר הצרפתי. הוא חזר למרוקו ב־1956, לאחר שזכתה בעצמאותה, התמנה למנהל מכרה, ועסק בענייני הכורים. עם מות המלך מוחמד החמישי והחלפתו בידי בנו, חסן השני, בשנת 1961, פרצה במרוקו סדרת מהומות והן דוכאו ביד קשה. במהלך המהומות נעצרו צרפתי וחבריו ועונו. האירועים שהתרחשו בעולם והאישים שפעלו בו במחצית השנייה של שנות השישים השפיעו על צרפתי ועל המשך דרכו: רצח המנהיג המרוקני הגולה מהדי בן ברכה, מלחמת ששת הימים, מלחמת וייטנאם, פעולותיהם וכתביהם של פראנץ פנון, פידל קסטרו, צ'ה גווארה, הרצ'י־מין ונלסון מנדלה. באותן שנים הקים צרפתי, יחד עם עבד אל־לטיף לעבי (Laābi), את 'המוסד למחקר תרבותי', הצטרף אל עורכי כתב־העת *Souffles*, וארגן שביתות כורים (שבעקבותיהן פוטר מעבודתו). צרפתי ביקר את תנועתו הקומוניסטית על כך שחדלה לפעול למען הפרולטריון המרוקני מרגע

של יהודי ארצות־הברית, ושלטון 'הפרד ומשול' של הפרוטקטורט, שהפר את היחסים הסימטריים והמשלימים בין הערבים, הברברים והיהודים. היהודים חיפשו זהות – מרוקנית־צרפתית, או מרוקנית בלבד – ועל רקע זה יצאו מתוכם מורדים מיליטנטיים אנטי־קולוניאליסטים כדוגמת צרפתי. אידיאולוגיות שונות מצאו קרקע להיאחז בה באוכלוסייה המבולבלת, שנזרקה לעולם שבו הכל החל כמו מבראשית. למנהיגי הקהילה לא היתה עמדה גלויה וברורה בשאלות שעמדו על הפרק. אחדים, כדוגמת מאיר טולדנו וג'ו אוחנה, הצטרפו לאַסְתֶּקְלָאל, אחדים, כדוגמת צרפתי, פנו לקומוניזם, ואחרים בחרו בציונות.

בדרך זו חוותה הקהילה היהודית מאבק בין שתי תנועות לאומיות שהתפתחו בתוכה – הלאומיות המרוקנית והציונות; וכאילו לא די בפילוג הזה, התפצלו התומכים בלאומיות המרוקנית לכמה זרמים, שבהם בלט במיוחד הניכור בין מפלגת האַסְתֶּקְלָאל לבין חוגי השמאל הרדיקליים שתמכו בעצמאות מרוקו (צור 2001: 407). היות שהתנועה הלאומית המרוקנית לגוניה היתה קשורה מראשיתה עם זרמים פן־אסלאמיסטיים ופן־ערביים, אשר ביקשו לדכא את הציונות, נוצרה בתוכה שניות בין המגמה לשלב בתוכה יהודים לבין ההתנגדות ליהודים, שהתבטאה בתקריות האנטי־יהודיות בג'רדה, באוג'דה ובפטיג'ן (צור 2001: 407–409).

הקמת מדינת ישראל, אומר אלבו, גרמה לחששות בקרב יהדות מרוקו, אבל הציונות הפוליטית נותרה אידיאולוגיית מיעוט, שכן באותן שנים עסקה הציונות הארצישראלית בעיקר בקליטת פליטי השואה. בתחילת שנות החמישים התגברה הפעילות הציונית במרוקו ועמה ההגירה לישראל. רבים מן המהגרים בשלב זה באו מן החלקים החלשים של הקהילה, אשר דומה כי מנהיגיה ביקשו להרחיק אותם מעליהם. לעומת זאת, אומר אלבו, העדיפו השליחים הציוניים לשלוח לישראל דווקא את הצעירים, כדי ליישבם בספר ולהשאיר במרוקו את המסכנים והחולים. לדעת אלבו וחוקרים נוספים, הביאו הבלבול והסכסוך הזה לכך שקבוצות גדולות של יהודים, בעיקר מהקהילות הכפריות בהרי האטלס, נתקו מאדמתם ונשלחו להשתתף בפרויקט שלא הבינו אותו כלל.

עצמאות מרוקו הביאה למשבר בתנועת ההגירה לישראל, והיא עברה לפסים מחתרתיים ובלתי־חוקיים. טביעת אניית המעפילים 'אגוז' מהווה נקודת ציון בתקופה זו. אולם עם עליית המלך חסן השני לשלטון במארכ 1961 נסללה דרך חדשה להגירה הודות לקשרים בין אנשי עסקים יהודים ובין פקידים בכירים בממשל המלכותי. עסקאות שונות נרקמו בין החצר ובין ישראל, והשטח היה רווי מתחים בין כוחות סותרים, שביטאו חשש מאלימות אפשרית, מאבק על מקומם של בני הקהילה המתעשרים (Parvenus), בריתות בינם לבין הקומפרדורס (Compradores – 'הבורגנים התלתיים'), האינטרסים של מרוקו והשאיפות

המשיחיות שישראל גילמה.

יהודי מרוקו עזבו אותה בהמוניהם ונטשו עולם חברתי ותרבותי בן אלפיים שנה. בפרק הזמן שבין תום מלחמת העולם השנייה לבין מלחמת ששת הימים עזבו את מרוקו 238,000 מתוך 250,000 היהודים שחיו בה. מרחב זמן שלם התפרק. רוב היהודים היגרו לישראל, מיעוטם השתקע באירופה ובקנדה ורק כמה אלפים נותרו במרוקו.

כאן עובר אלבו לדון בקשיי הקליטה של יהודי מרוקו בישראל. הוא אומר, כי המהגרים נשלחו להתגורר באזורי ספר או בשכונות שהפלסטינים נטשו אותן, והדבר הוביל לחלוקה טריטוריאלית ותרבותית של ישראל, שבה היו מזרחים מעטים במרכז הארץ, במובלעות מסוימות, ואשכנזים מעטים בפריפריה. הוא מתאר את השתלשלות האירועים מאז סוף שנות החמישים ועד השנים האחרונות ומתעכב על ציוני אירועים כמהומות ואדי סליב, מלחמת ששת הימים, הקמת 'גוש אמונים', 'הפנתרים השחורים', עליית הליכוד לשלטון, הקמת תמ"י וש"ס וההפרטה הכלכלית של השנים האחרונות.

עתה עובר הספר לדיאלוגים. השיחות חולקו לפרקים על-פי פרקי חייו העיקריים של אברהם צרפתי: בצל הפרוטקטורט (1926–1956) (פרק 2), העצמאות ואכזבותיה (1956–1974) (פרק 3), עזיר פוליטי (1974–10.11.1974–13.9.1991) (פרק 4), היהודים המרוקנים, הציונות וישראל (פרק 5), הגלות והחזרה (פרק 6).

השיחות פותחות במורשת שקיבל אברהם צרפתי ממשפחתו. הוא זוכר במיוחד אזוהרה של אביו, שאותה נשא לאורך כל הדרך: "הציונות מנוגדת לדת שלנו". גיל ההתבגרות זכור לצרפתי כתקופה מאושרת. הוא וסביבתו לא תיארו לעצמם את גודל האסון שהתרחש באותן שנים ממש במלחמת העולם השנייה. במרוקו שתחת הפרוטקטורט הרגיש צרפתי הצעיר קסם מעורב בפחד נוכח צרפת והצרפתיות ובצדו פער בין האוניברסליות המוצהרת לבין ההשפלות הקולוניאליסטיות. בביתו לא חוו באותן שנים את הלאומיות המרוקנית, אבל בהחלט הרגישו שהם אינם צרפתים. לטענתו, ניסתה צרפת תמיד להפריד בין יהודים למוסלמים, אבל גם כאשר התחدد המאבק הלאומי היא לא הצליחה לגרום ליהודים להרגיש קורבנות של הלאומיות המרוקנית. כאן חשוב להזכיר את טענתו של צור (2001: 409), כי במקביל מילא המשטר הקולוניאלי במרוקו תפקיד ממתן בחדירת ההשפעות הקשות של הסכסוך הישראלי-ערבי לאזורי שלטונו, ואגב כך העניק לתושבי האזור שהות מסוימת לפתח את יחסיהם ההדדיים, בניגוד למה שהתרחש באותן השנים במדינות ערביות אחרות.

צרפתי אומר, כי עד ימי מוחמד החמישי לא נקטו היהודים עמדה ברורה כלפי הקולוניזציה, אבל הגנתו של המלך על היהודים בתקופת וישי והגלייתו מאוחר יותר

(ב'1953) הביאו לתפנית ולתמיכה בתנועה הלאומית. עם זאת לא יצאה הקהילה היהודית במוצהר נגד הקולוניאליזם הצרפתי ובעד העצמאות המרוקנית ונשארה נייטרלית. אלבו מוסיף לדבריו של צרפתי ואומר, שהיהודים נוטרלו למעשה בידי הפרוטקטורט – בודדים היו יכולים להזדהות עם התנועה הלאומית, אבל לא הקהילה בכללותה. בהתייחסו לשאלה זו כתב באחרונה צור (2001: 193), כי אין לתאר את הפעולות של הפרו-צרפתים בקהילה כשיתוף פעולה אופורטוניסטי עם הכובשים הזרים, אלא כאופציה לקידום מעמדו של המיעוט היהודי.

כאשר השיחה מגיעה לפעילותם של הציונים במרוקו ולתחילת ההגירה ההמונית לישראל נעשה אברהם צרפתי נסער ביותר. הוא מביע כעס על שליחי הציונות, אשר תלשו את יהודי הרי האטלס מעל אדמתם שעליה חיו אלפיים שנה. הוא מספר על הכאב שחש נוכח האנשים הנקרעים מכפריהם ועל האבל נוכח בתי-הכנסת הנטושים. לדעתו, היתה זו מזימה של האליטות מן הבורגנות הזעירה החדשה ששגשגה במרוקו ושאפה להיפטר מהיהודים העניים שלה, אשר אליה הצטרפו נכבדי הקהילה היהודית (שאותם הוא מכנה 'יהודי החצר'), השליחים הציוניים והמח'ן (= המשטר).

ראיונות אחרים עם אברהם צרפתי (כדוגמת הראיון עם אוריה שביט [מוסף הארץ, 30.3.01]) מלמדים, כי פרק זה בהיסטוריה נחשב בעיניו לאחד מכישלונותיו האישיים הגדולים ביותר. הוא אומר, כי מאבקו לאורך השנים היה מטריאליסטי ועסק בדיכוי המעמדי, תוך התעלמות מזהויות אתניות. אולם נוכח המצב העגום ששרר במרוקו בשנות העצמאות הראשונות הותירה החשיבה המרקסיסטית שלו ושל חבריו ליהודי מרוקו רק פתרון אחד – להגר לישראל. הוא מאמין, כי אילו היו הוא וחבריו קשובים דיים לשאלה האתנית, הם היו יכולים לספק לרוב היהודים אופציה אחרת, שהיתה משאירה רבים מהם במרוקו, מונעת את טראומת התלישה, את העוול של הקליטה בישראל, שבה נהפכו לאזרחים מדרגה שנייה, ואת העוול הנוסף שנגרם עקב כך לפלסטינים.

כאשר אלבו שואל את צרפתי כיצד השפיעה עליו הקמת מדינת ישראל, הוא אומר, כי לא היתה לכך משמעות מיוחדת לגביו, במיוחד נוכח דברי אביו שהובאו למעלה, שנחרתו בתודעתו. הוא הרגיש צער נוכח עזיבת הילדים המרוקנים שנקרעו ממולדתם והתנגד להגירה לישראל אף-על-פי שהטרגדיה של הפלסטינים עוד לא היתה ידועה לו. אלבו מזכיר, כי ברית-המועצות תמכה בהקמת מדינת ישראל, ושואל מה הרגיש צרפתי נוכח עמדה זו. צרפתי משיב, כי השפעת ברית-המועצות על המפלגה המרוקנית היתה שולית, ושהמפלגה היתה ונשארה לאומית ואנטי-ציונית, ללא קשר לעמדת הקומוניזם הרוסי.

מעניין להזכיר, כי ההצבעה של ברית-המועצות באו"ם בעד תוכנית החלוקה

התקבלה בהפתעה אצל תנועות קומוניסטיות אחרות בארצות ערב. קוריאל וחבריו במצרים התלבטו, ובסופו של דבר, נוכח הכרעת התנועה המהפכנית הבינלאומית, החליטו לקבל את תוכנית החלוקה. הם הסבירו, שמדובר בצעד טקטי, שלב בדרך להקמת מדינה יהודית-ערבית בארץ ישראל ואמצעי לסילוק האימפריאליזם הבריטי מהאזור (Beinin 1990: 60). גם התנועה הקומוניסטית העיראקית, שרבים מחבריה היו, כאמור, יהודים אנטי-ציוניים, התלבטה ובסופו של דבר הודיעה על תמיכתה בתוכנית החלוקה בגיליון מיוחד של ביטאונה אל-קאעדה (אטלס 1971: 184).

בפרק השלישי של הספר משוחחים אלבו וצרפתי על מה שאירע לו אחרי שמרוקו קיבלה את עצמאותה. את אמצע שנות השישים הוא מתאר כתקופה הקשה בחייו: פעילותו במשרד הפוסטלים הוגבלה בידי הנהלה חדשה, הוא התגרש, בן ברֶכָה נרצח, במפלגה היו ויכוחים ופילוגים, והוא נעצר ועונה בכלא. צרפתי מדבר על התנגדותו לכולאיו ולממסד, תוך אזכור דעותיו של גראמשי (Gramsci) על-אודות אי-כניעה, ועובר לדיון תאורטי על היהודי המתנגד, שדמותו עומדת בניגוד להתנהגות שמצפים מבן חסות תחת משטר אסלאמי. הוא סוקר את החוגים והגישות שהשפיעו עליו בשלב זה של חייו: מארק בלוך, אסכולת פונקפורט, המהפכה הסינית והשאפה לא לחזור על שגיאות הסובייטים. בשלב זה של חייו גיבש השקפה בעניין מרוקו שאותה ביקש לראות כסימביוזה חילונית בין קולקטיב אנושי לבין טריטוריה. הוא מדמה את מרוקו לעץ ששורשיו היו בְּרַבְרִיים ואשר נעשתה עליו הרכבה ערבו-אסלאמית.

ב-1974 פינתה ספרד את חייליה מסהרה המערבית, חבל ארץ עשיר בפוסטלים על חוף האוקיאנוס האטלנטי, הנמשך ברצף טריטוריאלי דרומית-מערבית למרוקו. הצבא המרוקני נכנס מיד לאזור. כאקט מכריע של תביעת בעלות הצעיד המלך כשנה לאחר מכן, בנובמבר 1975, 350,000 מרוקנים לא חמושים אל תוך סהרה המערבית במצעד שנקרא 'המצעד הירוק'. תושביו המקוריים של האזור, שהתנגדו בעבר לשלטון הספרדי בארצם, התנגדו עכשיו בעוז לפלישה המרוקנית ותבעו עצמאות. תנועת ההתנגדות העממית, הפוליסריו, פתחה במלחמת גרילה נגד הפולשים ממרוקו, בתמיכתן של אלג'יריה ולוב. התרחשות זו היתה הרקע לאירועים המכריעים בחייו של אברהם צרפתי, אשר הביאו למעצרו ב-10 בנובמבר 1974.

צרפתי מחה כנגד הפלישה לסהרה המערבית וקרא למתן עצמאות לתושביה. בתגובה הוא נעצר והואשם בפגיעה בביטחון המדינה, בתמיכה באלג'יריה ובהתנגדות פוליטית למלחמה בסהרה. לאחר כחמש שנות מעצר ועינויים נערך משפטו, בתחילת שנת 1979, ושם הדהים את הנוכחים כשקרא באולם המשפט: "תחי הרפובליקה הסהרווית, תחי הרפובליקה המרוקנית, תחי המהפכה הערבית!" דברו על שנותיו בכלא מספר צרפתי, כי בשנים הראשונות סבל מבדידות

נוראה. לאחר משא־ומתן ארוך הצליח לקבל ספרים לתאו, ולדבריו, החזיק מעמד בכלא רק בזכות הקריאה. לאחר פרק הבידוד התירו לצרפתי להיפגש עם חבריו שבכלא והם יכלו לשוחח ולקיים דיונים וויכוחים אידיאולוגיים ופוליטיים.

אלבו שואל את צרפתי מה עמדתו הנוכחית בעניין סהרה המערבית וזכות תושביה להגדרה עצמית. צרפתי אומר שהדרך לפתרון הרצוי רחוקה ושהוא יהיה חייב להתבסס על דיאלוג שיביא לאוטונומיה. הוא מעריך, כי המאבק על סהרה ו'המצעד הירוק' של המלך חסן גרמו במרוקו לספקות רבים והם חלחלו למעמד הבינוני. ספקות אלה הביאו לדעתו בשנות השבעים והשמונים לתזווה של מרוקו לכיוון דמוקרטיזציה. יצוין, כי השיחות שהולידו את הספר נערכו עוד לפני שהמלך מוחמד השישי עלה לשלטון, ולפני שצרפתי הוזמן לחזור למרוקו. בחודש מארס 2001 ערך אוריה שביט ראיון טלפוני עם צרפתי, 'המורד המפויס ששב לארצו' (מוסף הארץ, 30.3.01). כמהפכן 'בגימלאות' אמר צרפתי, כי היה לו חלום על מהפכה ואיחוד בין רפובליקות סהרה ומרוקו, שבו תקבל סהרה המערבית מעמד שבין אוטונומיה לעצמאות, אך כיום הוא מציאותי יותר. הוא מודע להתמוטטות האוטופיות של ראשית המאה העשרים, וברור לו כי אם סהרה המערבית תהיה עצמאית לגמרי היא עשויה להיות תחת הגמוניה אלג'ירית.

אלבו וצרפתי דנים בשאלת היחס למיעוט מהפכני בהקשר של העמדות בשאלת הברברים באלג'יריה ובמרוקו ובשאלת היהודים במרוקו. צרפתי מספר, כי מצד אחד הותקף בידי לאומנים מרוקנים, שלא הבינו כיצד הוא מסוגל להיות בעת ובעונה אחת לאומן מרוקני, קומוניסט ויהודי אנטי־ציוני; ומצד שני הוא הותקף בידי אנשי קהילתו היהודית, שבה נחשב לכבשה שחורה שמסבה רק נזק ליהודים. הוא מספר, כי אביו לא היה מסוגל לעכל את התנגשותו החזיתית עם המדינה המרוקנית וכי דודו ניתק עמו את הקשרים בגלל מאמר אנטי־ציוני שכתב ב־1967. היחידה שהגנה עליו תמיד היתה אמו, המסמלת בעיניו את האור והאתיקה. צרפתי מספר, שהוא חי בהרגשה שדן את הוריו בסוף חייהם לקושי שלא יוכל לתקן. הוא מלא צער על אחותו אוולין, שהיתה מורדת כמוהו ומתה לאחר שעונתה בידי השלטונות, ועל כך שבנו מוריס עונה גם הוא ושילם את מחיר המאבק של אביו.

בתקופה שצרפתי שהה בכלא הוא התעמק בשאלות נוספות, ובהן מצבם של היהודים המזרחים בישראל ושל הפלסטינים. הוא כתב על נושאים אלה, דן בעוולות שנגרמו לפלסטינים וליהודים המרוקנים בארץ וקרא להם למרוד (Serfaty 1992). עתה, כשהם באים לדון בעניינים אלה פותח אלבו בשאלה באיזו מידה קבע מעמד הד'מי (בן החסות) את העולם המנטלי של יהודי מרוקו. תגובתו של צרפתי לשאלה נאמנה לעמדתו המרקסיסטית, והוא אומר כי הוא מעדיף לדבר על תופעת העוני החוצה דתות ולא להתמקד ביהודים, שכן לדעתו התאפיינה מרוקו מאז ומתמיד

בסימביוזה יהודית-מוסלמית. תשובה זו צפויה למדי, שהרי עליה מתבססת אמונתו של צרפתי כי הוא מרוקני בלאומיותו וכמוהו ככל מרוקני מוסלמי. מובן, שיש החולקים על אמונה בסיסית זו וטוענים כי זהות לאומית משותפת של יהודים ומוסלמים לא היתה אפשרית, היות שלא היה אפשר להסיר את המחיצות של תפישת הזהות (צור 2001: 235).

השיחה מגיעה לסכסוך הישראלי-פלסטיני. צרפתי מסביר, כי לדעתו שורש הבעיה הוא בכך שמדינת ישראל והציונות נבנו על שלילת הפלסטינים. הפתרון יתחיל בהודאה של ישראל בפשעה. נשיא ישראל צריך לכרוע ברך לפני מצבה בדיר יאסין, ואחר-כך יש להפוך את ישראל למדינת כל אזרחיה ולבטל את מושג המדינה היהודית. אלבו מקשה, מעלה ספקות ומציין, כי ישראל שימשה ומשמשת פתרון לבעיה היהודית. הוא אומר כי הציונות מציעה תקווה עצומה – שחרור מדיכוי והוצאת האדם היהודי, שהוא מכנה אותו 'הומו הֶבְרָאִיקוּס' (Homo Hebraicus), ממצב המנודה שאליו הגיע בגולה. צרפתי מצהיר, כי פתרון הבעיה היהודית יגיע רק במשולב עם פתרון בעיות אחרות שהאנושות מתעמתת איתן ברמה האוניברסלית. הוא מסתייג מהמושג 'הומו הֶבְרָאִיקוּס' ואומר, כי לדידו קיים רק 'הומו סאפיינס' – היצור האנושי האוניברסלי. צרפתי אומר, כי הפתרון לסכסוך במזרח התיכון טמון בהקמת שתי מדינות: מדינת ישראל, כמדינת כל אזרחיה, ולצדה מדינה פלסטינית. שתי המדינות יכבדו את האידיאלים הדמוקרטיים ויאפשרו למיעוטים לחיות בתוכן.

צרפתי מזכיר, כי לצד הפלסטינים שמדינת ישראל דיכאה קיימת בה אוכלוסייה מדוכאת נוספת – המהגרים המזרחים, והוא רומז על כך שהאופציה המהפכנית נמצאת בידי השכבות המדוכאות. אלבו אומר, שעל-אף כל הסימפטיה שהיתה בין יהודים ומוסלמים במרוקו ובאנדלוסיה, אויבי היהודים הישראלים הם ערבים מוסלמים, והוא אינו רואה מצב שבו יתכחו המהגרים ממרוקו למדינה שהם מרגישים כי היא שלהם אף-על-פי שהיא מנוהלת בידי אליטה אשכנזית. צרפתי אומר, שברצונו לעשות למען יהודי מרוקו בישראל, אשר 'יהודי החצר' במרוקו זנחו אותם. אלבו מקשה ושואל כיצד הוא מתכוון לעשות זאת אם הוא מסרב לדרוך על אדמת ישראל.

שני המחברים מסכימים, כי הסטיגמטיזציה של יוצאי מרוקו בישראל נשארה אתגור-חברתית אף כי יש להם ניידות מרחבית וכלכלית יחסית. הם משוחחים על דרכה של תנועת ש"ס ודנים באפשרות שהיודוֹצֵנְטְרִיזְם המזרחי ייהפך לשיח הגמוני בחברה הישראלית. הם אינם מתעלמים ממורכבותה הרבה של חברה זו: מונדיאליזציה ודרוויניזם חברתי מערבי, ביקורת פוסטמודרנית ופוסטקולוניאלית, ריבוד מעמדי ויורואשכנזיות אמביוולנטית. צרפתי מעלה רעיון לדיאלוג פנימי בין

המזרחים בישראל, שישתתפו בו רבנים של ש"ס וייבנו בו קשרים אותנטיים ולא כאלה של 'יהודי חצר'. אלבו מסכים שיש בישראל פוטנציאל לשיח כזה, בתנאי שיוסכם כי התרבות של אתמול השתנתה.

מתברר, כי שני הנושאים האחרונים נחשבים בעיניו של אברהם צרפתי לתרומתו העיקרית של הספר. בשיחה עם אוריה שביט במארס 2001 אמר, כי תרומת הספר היא בפנייה "אל היהודים המרוקנים ואל המזרחיים בכלל, כדי שהיהודים המזרחיים יבינו שהעמיד שלהם הוא בשלום, בישראל פוסט־ציונית" (מוסף הארץ, 30.3.01).

הפרק האחרון בספר נפתח בשחרורו הפתאומי של צרפתי מן הכלא ב־1991 ובגירושו לצרפת. בשנותיו האחרונות של צרפתי בכלא נוצרו קשרים בינו לבין מי שנעשתה לימים אישתו השלישית, כריסטין דורה (Christine Daure). כריסטין היתה אף היא מהפכנית ולוחמת למען זכויות האדם במרוקו. בין היתר, נטלה חלק בתייעוד שנלווה להכנת ספרו של ג'יל פרו (Gilles Perrault) חברנו המלך (*Notre Ami le Roi*), אשר יצא לאור ב־1990 והיווה אחד התמריצים העיקריים לשחרור האסירים הפוליטיים ב־1991, כולל אברהם צרפתי.

לקורא יש הרגשה, כי הפרק השישי שימש את המחברים בעת עריכת הספר כאכסניה לנושאים שלא מצאו מקום בפרקים הקודמים, האחידים יותר. השניים בוחנים את דרכו המרקסיסטית של צרפתי נוכח התמוטטות המודל הסובייטי, עוברים לדון בהשפעת השואה עליו ומסיימים בשיחה על חיבורו ליהדות.

בזמן השיחות האחרונות להכנת הספר (יוני 1998) התפרסמה בלה־מונד (*Le Monde*) הודעה על שובו הצפוי של צרפתי למרוקו. בשיחה עם אלבו שהתקיימה מיד אחר־כך חש צרפתי התעלות. הוא ראה שחר חדש למרוקו, דיבר על דמוקרטיזציה הדרגתית אבל אמיתית, וסיפר כי מעולם לא הפסיק להאמין שיבוא יום והוא ישוב למרוקו. הוא הרגיש נכון לפשרה עם המונרכיה ואמר, כי הפתרון לבעיות רבות צריך להביא בחשבון את תנאיו המיוחדים של כל אזור ואזור.

למרבה האכזבה התברר, שההודעה היתה מוקדמת מדי. המלך חסן השני לא אישר את שובו של צרפתי למרוקו, בטענה הדחוקה כי בכך הוא מגן עליו מנקמת העם. בנקודה זו מסכם אלבו את הספר ואומר, כי צרפתי עדיין מקווה לחזור למרוקו, אבל לפני כן קיימת בו תקווה אחרת וחשובה יותר – תקווה לשלום בארץ הקודש. צרפתי סוגר את הדיאלוג האחרון באמרו (עמ' 276): "שורשי הפוליטיים והתרבותיים הם מרוקניים, והאתיקה שלי במובן השפינוזי היא יהודית. שאיפתי הגבוהה ביותר, שזה יקרה בירושלים, כדי להיות האדם והיהודי המרוקני שהנני ושלא אחדל להיות."

הספר מסתיים בשתי אחריות דבר, שנכתבו למעשה אחרי חתימתו. עם עליית מוחמד השישי לשלטון הוזמן אברהם צרפתי לשוב למרוקו. הוא חזר לפעילות

כיועץ המשרד הממשלתי לחיפושי נפט, מלא נכונות לעשות לקידום מעמד הכורים. הוא אסיר תודה למלך, שמגלם לדבריו בעת ובעונה אחת את 'אמיר אל־מאמנין' ואת מלך העניים. הוא מרגיש שמילא את חובתו ושעכשיו הוא מאושר לראות את פירותיה הראשונים של עבודתו וליהנות מהם יחד עם כריסטין, בת זוגו. במבט על הספר כמכלול, עולות כמה נקודות שראוי לעמוד עליהן, חלקן במישור המתודולוגי וחלקן במישור התוכני.

מיכאל אלבו מציין, כי העמדה שנקט בדיאלוגים נעה בין התעקשות להתמודד עם הנושאים הבעייתיים לבין נסיגה לפינה הנוחה של האינטלקטואל הבלתי־מעורב. ואמנם, אלבו אינו מוותר לצרפתי בנקודות הבעייתיות והרגישות, אבל הוא עושה זאת במלוא הכבוד, האמפתיה וההבנה. המפגש בין שניהם מרתק. האנתרופולוג מן השורה הראשונה והמהפכן שכבר היה לאגדה מדברים על נושאים הנוגעים להם אישית. המפגש בין החוקר והמהפכן יוצר, במקרים שבהם מסכימים השניים זה עם זה, דגם של דיאלוג, שבו אלבו מתווה את המסלול התאורטי וצרפתי מעניק לו את האקטואליזציה.

כאן טמונה גם אפשרות של בעיה. דגם הדיאלוג מדגיש את נקודות החיבור וההסכמה בין בני־אדם. במקרה הנדון נראה, כי אלבו וצרפתי תמימי דעים בנושאים כמו יהדות ואתיקה יהודית, האתוס ההרמוני האנדלוסי במרוקו ותחושת האובדן והאבל על חיסול קהילת יהודי מרוקו, ולכן הם מרבים לדבר על נושאים אלה. לעומת זאת נושאים כגון הפוליטיקה הפנים־מרוקנית וההיסטוריה החברתית של מפלגות השמאל עולים בשיחה בקצרה ולא מתקיים דיון מעמיק עליהם. כתוצאה מכך מתקבל הרושם, שצרפתי קשור יותר ליהדות טראנס־לאומית ופחות להיסטוריה של מרוקו המודרנית ולהיסטוריה הבינלאומית או הצרפתית של תנועות השמאל. דינמיקה מעניינת מתפתחת בדיאלוגים ובעריכתם. אלבו, הבקי בתאוריות הרווחות ובז'רגון האקדמי העכשווי, משאיר במקרים רבים את הבמה לאברהם צרפתי שיציג את הדברים בדרכו. צרפתי מצדו, ניצב נוכח התפישות הפוסטמודרניות כאדם בעל עקרונות ברורים, בעל מצפן המצביע כל העת לכיוון אחד. הוא מרצה את משנתו העקבית כעין אנטיתזה לאקדמיה הרליטיביסטית. צרפתי מתגלה כמהפכן וכאינטלקטואל החותר ללא הרף אל הצודק והמוסרי.

נקודה מתודולוגית מעניינת אחרת העולה מן הספר היא כיצד מאפשרת ההתמקדות בדמות שהיתה רחוקה מן הזרם הפוליטי והחברתי המרכזי לחדד את הדילמות ולהבחין במורכבותו של הסיפור ההיסטורי.

במישור התוכני מעלה הספר נושאים רבים למחשבה. מתוכם אתעכב רק על שאלת מצבם של יהודי מרוקו בישראל. למקרא השיחות ביניהם בעניין זה התעורר בי רצון עז להיות נוכחת שם ולהציג את עמדתה של קבוצה שהושתקה לגמרי

במהלך הדיון. זוהי הקבוצה שאנשיה אינם מן המתעשרים ואינם מן המורדים המנוודים, לא יהודי חצר ולא מדוכאים. אלה הם אנשי הרוב הדומם, שנמצא באמצע המפה החברתית ובדיוק משום כך אין הוא אטרקטיבי לחוקרים, למהפכנים או לקולנוענים.

בישראל חיים יוצאי מרוקו רבים, בני שלושה דורות, המעריכים את חייהם כסיפור של הצלחה ולא כסיפור של קורבנות. בנראטיב של אלבז וצרפתי נעלמה הקבוצה אשר בזיכרונה, אם לא בפועל, בחרה בחירה מושכלת באופציה הציונית. קבוצה זו אכן שילמה מחיר כבד בדור הראשון, אבל כיום היא אינה נמצאת באותו מקום. דומה, שמיקאל אלבז רואה את הדבר, אך נוכח דמותו הנחושה ומעוררת הכבוד של אברהם צרפתי הוא מדחיק ומעלים את דעתו. ומסתבר שיש דברים שצרפתי אינו מודע להם ואינו מוכן להכיר בהם. דיון במצבם של יהודי מרוקו בישראל, המתמצה בתופעות של ש"ס, שחור ושורו, אינו מציג אלא חלק קטן מן המרחב של קבוצה זו. המצוי והרגיל נדחקים מן התמונה, והמבט מצטמצם ומתמקד בקבוצה אתנית אולטרה-דתית מצד אחד וביצירות של אליטות המדיה מצד שני.

אפשר להתייחס בציניות לאידיאליסטים שנלחמו למען אוטופיות 'כוזבות', אבל אייאפשר להישאר אדיש נוכח החיפוש המתמיד של אברהם צרפתי אחר הנכון והצודק. צרפתי בחר ללכת בדרכו ולא חשש להיות מנודה מכל קבוצה שהיתה בה איזו אופציה של השתייכות – המדינה המרוקנית, המפלגה הקומוניסטית או הקהילה היהודית. כיום נראה שהוא סלחן יותר. אולם סלחנותו אינה אחידה. היא גדולה יותר כלפי המונרכיה המרוקנית, והיא מתבטאת בהכרה שתהליך הדמוקרטיזציה של ארצו יהיה מוכרח לעבור דרך בית המלוכה ושיידרש זמן לשינויים. כלפי הציונות נותר צרפתי נוקשה. הוא דורש הודאה פומבית בפשע שנעשה לפלסטינים ויצירת מרחב פוליטי שיאפשר קיום שווה זכויות לאזרחים הערבים. במקביל הוא חותר לכינון ברית בין המזרחים והערבים בארץ, ברית שתוביל לשלום. לקראת סוף הספר אומר צרפתי, כי תמיד חיפש את האוניברסליות. בצעירותו חיפש אותה דרך המרקסיזם, והיום הוא מוצא אותה דרך היהדות – מבחינתו המעגל נסגר.

מיקאל אלבז ספקן יותר. ככותב ההיסטוריה החברתית של המהגרים הוא מאמין, שתיקון העוול יבוא כאשר ההיסטוריה תכתוב אותם במקומם הנכון מתוך הבנה שהדברים השתנו.

בסוף הספר מביע צרפתי שתי משאלות: לחזור למרוקו ולראות שלום בארץ הקודש. משאלתו הראשונה התגשמה, ועתה נותר רק לקוות להגשמת השנייה.

אורית יקותיאלי

ביבליוגרפיה

אופקיר, מליכה ופיטוסי, מישל, 2001. האסירה (תרגום: אליזבט וייגל), תל-אביב: כנרת.

אטלס, יהודה, 1971. עד עמוד התליה, תל-אביב: מערכות.

בן ג'לון, טאהר, 2002. העדרו המסנוור של האור (תרגום: א' עתניאל), תל-אביב: עם עובד.

מיכאל, סמי ורוזנטל, רוביק, 2000. גבולות הרוח, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

צור, ירון, 2001. קהילה קרועה, תל-אביב: עם עובד.

קוריאל, אנרי, 1982. על מזבח השלום (תרגום: ליאור זהבי), תל-אביב: מפרש.

שביט, אוריה, 30.3.01. "המורד המפויס ששב לארצו", ראיון עם אברהם צרפתי, מוסף הארץ, 18–24.

Arendt, Hannah, 1978. *The Jew as Pariah: Jewish Identity and Politics in the Modern Age*, New York: Grove Press.

Beinin, Joel, 1990. *Was the Red Flag Flying There?*, Berkeley: University of California Press.

Maddy-Weitzman, Bruce, 2001. "Contested Identities: Berbers, 'Berberism' and State in North Africa", *Journal of North African Studies* 6, 3: 23–47.

Perrault, Gilles, 1987. *A man Apart: The Life of Henri Curiel*, London: Zed Books.

Perrault, Gilles, 2000. *Notre Ami le Roi*, Paris: Gallimard.

Serfaty, Abraham, 1992. *Écrits de Prison sur la Palestine*, Paris: Arcantère.